

на вплив зовнішнього середовища. Теорія обґрунтовує загальну формулу засвоєння: «стимул — реакція — підкріплення»; *психоаналітична теорія* (А. Гезелл, З. Фрейд, А. Фрейд, Е. Еріксон та інші), досліджує та розвиває положення про засвоєння досвіду міжособистісних стосунків через досвід раннього сімейного спілкування, подолання конфліктів шляхом вирішення життєвих завдань, задоволення бажань соціально значущими способами; у *генетичній (біологічній) теорії* (К. Лоренц, Дж. Боулбі, М. Клаус, Д. Кеннел та інші) засвоєння досвіду дитиною розглядається як генетично запрограмоване копіювання (імпринтинг — поведінка за певним зразком). Один із яскравих прикладів інтегрованої генетичної (біологічної) теорії — *теорія прихильності* Дж. Боулбі, в основі якої психоаналіз З. Фрейда та теорія стадійного розвитку Е. Еріксона. Він і його послідовники (М. Ейнсворт, Лангмайер, В. Фалберг та інші) довели важливість прихильностей та інтерперсональних стосунків між дитиною і батьками (чи особами, які їх замінюють) для нормального розвитку дитини та її ідентичності. Прихильність розглядають як взаємний процес утворення зв'язку між людьми на рівні рефлексів, що зберігається невизначений час, навіть якщо ці люди не живуть разом; зв'язок, що дає почуття захищеності та безпеки, близький зв'язок між двома людьми, який не залежить від їхнього місцезнаходження та слугує джерелом їхньої емоційної близькості; *соціоенергетична (культурно-родова) теорія* (Е. Вільсон, П. Флоренський, Д. Радьяр) стверджує, що дитина засвоює тільки те, що є в суспільно-історичному середовищі (культури), з яким вона взаємодіє; *культурно-історична* теорія Л. Виготського стверджує, що внутрішні психічні функції (увага, пам'ять, емоції тощо) не є внутрішніми природно (визначально), а утворюються впродовж життя в результаті оволодіння зовнішніми засобами культурної поведінки та мислення. Необхідно зазначити, що всі теорії визнають, що розвиток людини — це самокерований процес, зумовлений спадковими факторами, який здійснюється під впливом соціального середовища.

Літ.: Афанасьев В. Г. Системность и общество.— М., 1980; Педагогическая антропология / Авт.— сост. В. С. Кукушина.— Ростов-на-Дону: МарТ, 2002; Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т.— М.: НИИ школьных технологий, 2006.— 816 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. Звереві І. Д.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.; Философский словарь. Изд. 7. / Под ред. И. Т. Фролова.— М.: Республика, 2001; Энциклопедический социологический словарь / Ред. Осипова Г. В.— М.: РАН, 1995.— 939 с.

Зверева І. Д.

ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ — сукупність сформованих у процесі пізнавальної, практичної діяльності уявлень, концепцій, понять, які відображають закони, закономірності, принципи, тенденції розвитку соціальної роботи, обґрунтовують моделі практики і техніки втручання.

Процес соціальної роботи є складним, потребує різнопланових знань. До того ж сучасна соціальна робота поєднує різноманітні наукові школи, моделі практики, засновані на теоретичних поглядах різних шкіл. Це дає підстави охарактеризувати її як парадигмальну (засновану на різних наукових і науково-практичних парадигмах і підходах) теорію.

Соціальна робота, як і кожна наука, потребує теорії через низку причин: без теорії неможливо накопичити знання й покращити розуміння цієї діяльності; без теорії неможливо встановити відбір інформації, тобто визначити певні пріоритети, базис; без теорії неможливо сформулювати питання, які виходять за межі загальноприйнятих

понять, вимагають незалежної основи. По відношенню до свого об'єкта — соціальної роботи — теорія покликана відповісти на запитання, чому і що необхідно зробити. Теорія дає методиці науковий фундамент, професійний спосіб мислення, набір ідей, закономірностей, які можна перевести на технологічний рівень для застосування в безпосередній практиці.

Соціальна робота вибудовує свою методологію на здобутих у процесі досліджень доказових знаннях, аналізі реальної практики з урахуванням специфіки її контексту. Важливими для неї є теоретичні пояснення природи соціальних проблем і контексту їх розв'язання, прийнятності застосування конкретних технік втручання, обґрунтування практичних дій соціальних працівників. Практичне здійснення соціальної роботи відбувається в єдності з її теоретичним аналізом, прогнозуванням, моделюванням тощо.

Теоретичне обґрунтування соціальної роботи постійно змінюється, розвивається у відповідь на трансформації потреб клієнтів, працівників і оточення. Розвиток теорій і моделей соціальної роботи зумовлений як досягненнями споріднених наук — психології, соціології тощо, так і набуттям соціальною роботою власних емпіричних даних із практики, відпрацювання власних методик роботи, поширенням філософії постмодернізму. Також на соціальній роботі суттєво позначилися ідеологічні та політичні концепції, особливо неолібералізм, який підносив свободу вибору як найвищу цінність, а також соціальні й суспільно-політичні рухи, які обстоювали права дискримінованих груп, і соціально-економічні кризи. Кожна з цих теоретичних концепцій привносила в практику соціальної роботи нові методи, технології, засоби впливу.

Одна з найбільш поширених у вітчизняній науковій літературі класифікацій *Т. с. р.* розглядає ці теорії за спорідненістю із соціально-гуманітарними науками. Цю класифікацію репрезентують: психологічно орієнтовані теорії; соціологічно орієнтовані теорії; комплексні (біопсихосоціальні) теорії.

1) *Психологічно орієнтовані Т. с. р.* — це сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, які ґрунтуються на пізнання закономірностей психологічного розвитку і статусу людини в суспільстві. Вони зосереджені на психологічних, емоційних, а не соціальних, структурних чинниках виникнення у клієнта складних життєвих ситуацій, відтак допомога клієнтові може відбуватися шляхом оптимізації його щодо використання особистісних і соціальних ресурсів для впливу на несприятливу ситуацію його життя.

Однією з найпоширеніших психологічно орієнтованих *Т. с. р.* є *психодинамічна теорія*, в основу якої покладено ідеї та техніки психоаналізу, обґрунтованого австрійським психологом і психіатром З. Фрейдом. Психоаналіз суттєво розширив уявлення про сутність допомоги у соціальній роботі. Психодинамічна *Т. с. р.* фокусується на внутрішньому житті індивіда, розглядає дії та поведінку людини як такі, що є наслідком процесу її мислення, а не особливостей міжособистісних відносин або навколишньої ситуації. Вона пропонує добре розроблені техніки діагностування соціального відхилення, дає змогу для прогнозування перспектив поліпшення стану. Представниками цього напрямку можна вважати К. Юнга, А. Адлера, К. Хорн, Е. Фромма, Е. Берна. Активну роль у становленні психоаналітичної *Т. с. р.* відіграла американка М. Річмонд.

Когнітивно-біхевіористська (лат. *cognitio* — пізнання та англ. *behaviour* — поведінка) *Т. с. р.* ґрунтується на ідеї допомоги клієнтові, орієнтуючись на особливість його мислення, установки, які в кінцевому підсумку спрямовують його дії. Суть допомоги полягає у регуляції соціальної поведінки клієнта шляхом набуття навичок відпрацювати механізми своїх вчинків адекватно до соціальних умов. Поведінкові теорії роз-

вивали Дж.-Б. Вотсон, Б. Ф. Скіннер, А. Бандура, представниками когнітивної психології, що лягла в основу когнітивно-біхевіористської *Т. с. р.*, є: А. Елліс, А. Бек, В. Глассер. Сучасний розвиток когнітивно-біхевіористської *Т. с. р.* пов'язують з ім'ям американського фахівця Г. Голдстейна, який модифікував застосування когнітивної та біхевіористської психології для соціальної адаптації клієнтів.

Гуманістична теорія вбачає головні резерви в особистості самої людини, у початково закладених у неї силах добра, психічного здоров'я й бажання до самовдосконалення. Тому в рамках цієї *Т. с. р.* клієнтам відводять роль активних творців власного життя, стиль якого може бути обмежений тільки фізичними або соціальними впливами. Допомога у виборі стратегії дій для клієнта має орієнтуватися на його пошук власного життєвого призначення. Засновниками гуманістичного напрямку в психології вважають К. Роджерса, А. Маслоу, Ф. Перлза, В. Франкла та ін.

2) *Соціологічно орієнтовані теорії* — сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, основою яких є пізнання закономірностей соціального розвитку, структурування суспільства, взаємодії його соціальних інститутів. Ці теорії зосереджують увагу на фізичному й соціальному оточенні клієнта, соціальних нормах і соціальних патологіях, соціальному контролю за поведінкою клієнта, розглядають соціальні причини виникнення складних життєвих ситуацій. Фундаторкою соціологічного напрямку соціальної роботи вважають Дж. Адамс.

Системно-екологічна Т. с. р. є однією з найпопулярніших у сучасній соціальній роботі. Відповідно до неї суспільство розглядається як складна соціальна система, утворена із сукупності взаємопов'язаних елементів у вигляді соціальних організацій та інститутів, взаємодія яких впливає на життєдіяльність людини. Ґрунтується на ідеї, що задовільне життя людини залежить від систем, які її оточують, а сім'ю можна розглядати як систему, усередині якої існують відносини між подружжям, дітьми і родичами, а сама вона включена у взаємодію з різноманітними соціальними інститутами — державою, системою освіти й виховання, економічними та іншими організаціями. Допомога полягає у виявленні факторів оточення клієнта, фіксації впливу на нього інших людей, а також соціальних факторів. Зміст діяльності спеціалістів полягає в тому, щоб за допомогою активних методів адаптації і соціалізації клієнта досягнути особистісних змін задля досягнення відповідності між станом індивіда й вимогами навколишнього середовища, або у впливі на зміну умов оточення з тим, щоб соціальне і фізичне середовище якомога більше відповідало правам, потребам і життєвим цілям особистості. Зацікавленість теорією систем досягла апогею в 70 рр. ХХ ст. з опублікуванням праць американських фахівців із соціальної роботи Г. Голдстейна, Е. Мінахен, К. Гермейна, А. Піттермана.

Соціально-радикальна Т. с. р. акцентує увагу на ідеї допомоги клієнтові в розвитку його соціальної самосвідомості, передусім її політичної та правової складових. Вона, спираючись переважно на ідеї марксизму і радикального фемінізму, ідеї А. Фрейре, кидає виклик психологічним поясненням проблем клієнтів і закликає до розгляду балансу влади, використання структурних засобів розв'язання проблем, колективних дій. Мета допомоги — підвищити рівень самоконтролю та особистої відповідальності клієнта, самоактуалізації його можливостей у захисті та обстоюванні прав, протистоянні дискримінації.

Теорія ролей і стигматизації, що активно використовується в соціальній роботі, ґрунтується на ідеї рольової поведінки клієнта, який будує свою поведінку відповідно

до загальноприйнятих моделей, схем, що відтворюються індивідуальною свідомістю. Охоплює проблеми клієнта, пов'язані з очікуваною поведінкою і бажаним розвитком з урахуванням минулого досвіду, розуміння значущості актуальних подій і механізмів формування в людини уявлень про її роль у житті.

3) *Комплексні (біопсихосоціальні) теорії* — сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, які орієнтують на цілісне бачення проблем захисту життєвих сил людини як біопсихосоціальної істоти. Враховують психологічні й соціальні чинники виникнення в клієнтів складних життєвих проблем, ґрунтуються на теоретичних надбаннях і техніках з різних сфер людських знань і діяльності — педагогіки, соціальної психіатрії, психології, соціології тощо.

Теорія кризового втручання орієнтована на допомогу клієнтові, який перебуває в стані глибокої й гострої психологічної кризи і якому необхідне оперативне втручання для виведення з дезадаптивного стану. Соціальні працівники, які застосовують цю теорію, предметом своєї діяльності визначають не лише особу клієнта, але й психотравмуючу соціальну ситуацію в цілому.

Із практики і досліджень у соціальній роботі взяла свій початок *зосереджена на завданні модель*, яка пропонує концептуальну структуру діяльності — чітку послідовність діагностики проблеми клієнта та роботи з нею. Вона є однією із найбільш технічних теорій і допомагає практичним працівникам усвідомити, яким саме чином будувати процес безпосередньої роботи з клієнтом.

Сімейна терапія заснована на твердженні, що пояснення та вирішення людських проблем полягають у розумінні минулих і нинішніх взаємовідносин між людьми, близько пов'язаних між собою, а не в кожній конкретній людині. Ця теоретична модель, що спирається на ідеї різних наукових шкіл, пропонує соціальним працівникам низку специфічних технік для сімейного, а в деяких випадках, і індивідуального консультування. Зараз співіснують, доповнюючи один одного, три напрями сімейної терапії — екзистенціальний, стратегічний і структурний.

Останнім роками в західній соціальній роботі поширилася *психосоціальна терапія*, яка передбачає довготривалий соціальний супровід клієнта соціальним працівником і приділяє особливу увагу їх взаємостосункам. В основі теорії — прагнення вичленити проблеми із середовища, підсилюючи при цьому сильні сторони Я клієнта та механізми, за допомогою яких він може подолати проблеми самостійно за достатньої підтримки соціального працівника. Психосоціальна терапія спрямована на зміну особистості клієнта, стосунків та / або соціальної ситуації.

До теорій соціальної роботи відносять і *соціально-педагогічну теорію*, яка ґрунтується на ідеї допомоги шляхом виховного впливу на процес соціалізації індивіда або соціальної групи, який здійснюється через систему інститутів — сім'ю, школу, позашкільні заклади. Ці інститути мають коригувати формування соціальних якостей особистості відповідно до суспільно значущих цінностей, обмежувати або активізувати вплив тих чи інших факторів.

Літ.: Пейн М. Сучасна теорія соціальної роботи: Пер. з англ.— К., 2000.— 437 с.; Соціальна робота з людьми, які живуть із ВІЛ/СНІДом: Методичний посібник для проведення курсів підвищення кваліфікації / За ред. Семігіної Т. В.— К.: Києво-Могилянська академія, 2006.— 620 с.; Соціальна робота. У 3-х ч.— Ч. 2. Теорії та методи соціальної роботи / За ред. Семігіної Т. В., Григи І. М.— К.: Києво-Могилянська академія, 2004.— 224 с.; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник.— К.: УДЦССМ, 2002.— 536 с.; Теорії та методи соціальної роботи / За

ред. Семигіної Т. В., Миговича І. І. — К.: Академвидав, 2005. — 328 с.; Энциклопедия социальной работы. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993.

Семигіна Т. В.

ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНІ. *Фактор* (лат. factor — той, що робить, продукує) — рушійна сила якого-небудь явища або процесу, що визначає його сутність, головний напрям, суттєву обставину в якому-небудь процесі, явищі. *Соціальний* (лат. socialis) — суспільний, пов'язаний з життям і відносинами людей у суспільстві.

Ф. с. — рушійні сили розвитку суспільства, соціального в особистості, явища чи процеси, що зумовлюють ті чи інші соціальні зміни. *Факт соціальний* — одинична суспільно значуща подія або деяка сукупність однорідних подій, типових для тієї чи іншої сфери суспільного життя або характерних для певних соціальних процесів.

Ф. с. — це все те, що безпосередньо й опосередковано впливає на людину, групу, соціум: ідеологія і політика держави, суспільство, сім'я, дитячий садок, школа, шкільний колектив, особистість учителя, неформальні молодіжні об'єднання, до яких належить дитина, засоби масової інформації, книжки тощо. Усю сукупність факторів можна згрупувати за суб'єктивним і об'єктивним проявом.

Об'єктивні Ф. с. — це внутрішні фактори, щодо яких проявляються й суттєво відображаються зовнішні (суб'єктивні), впливаючи на стан, процеси, що в них відбуваються. До внутрішніх *Ф. с.* належать: *особистісні* (соціальна та інша своєрідність людини, її потенціал і стан до прояву в самовдосконаленні й самореалізації); *середовищні* (соціокультурне середовище соціуму — колективу, групи, сім'ї, освітньої установи, формального чи неформального об'єднання); *виховні* (потенціал виховання). По суті — це потенціал *Ф. с.*, який може бути реалізований або не реалізований у процесі його розвитку під впливом зовнішніх факторів.

Суб'єктивні — зовнішні *Ф. с.* — усе те, що безпосередньо й опосередковано впливає на об'єкт дії (особистість, соціум, її членів), суттєво відображаючись на його стані, процеси, що в ньому відбуваються. До них належить усе те, що знаходить свій прояв, суттєво відображаючись на об'єкті: *особистісні* (довільний чи мимовільний прояв потенціалу і стану однієї особистості на іншу); *середовищні* (безпосередній чи опосередкований вплив *Ф. с.* на особистість і соціум — колектив, групу, сім'ю, освітню установу, формальне чи неформальне об'єднання); *виховні* (дієвість виховання, її результат).

Особистісні (суб'єктивні) фактори характеризують вплив потенціалу і стану людини (соціокультурного середовища) на конкретну особистість, стримуючи чи стимулюючи її (окрему особистість, групу, сім'ю, соціум), суттєво впливаючи на неї у вихованні, прояві в тій чи іншій ситуації, професійній діяльності тощо. Вони сприяють накопиченню соціального досвіду або набуттю іншого, такого, що відповідає індивідуальним потребам, інтересам, а також своєрідності соціокультурного середовища самореалізації. Так, негативний (нездоровий) стан організму (людини, соціокультурного середовища), своєрідність характеризуються віктимністю. *Віктимологія* (лат. victime — жертва та грец. logos — слово, поняття, учення) — учення про поведінку жертви насильства. Термін було введено в кримінології для вивчення людини як жертви кримінального впливу і причин такого впливу; в соціальній педагогіці — А. Мудриком. Ним виокремлено розділ — соціально-педагогічна віктимологія, що вивчає теорію і практику несприятливої соціалізації людини (вивчення людини як жертви несприятливих для